

हेमचन्द्राचार्यनी काव्य-व्युत्पत्ति-सूचक एक वधु उदाहरण

ह. भायाणी

‘छन्दोनुशास’ना सातमा अध्यायमा अपभ्रंश छंद सिंहपदनुं हेमचंद्राचार्ये जे स्वरचित उदाहरण आपेलुं छे, तेमां कालिदासकृतं ‘रघुवंश’ना सोळमा सर्गना पंदरमा पद्यनो प्रतिशब्द होवा बाबत में ध्यान खेंच्युं छे (जुओ, ‘अनुसंधान-१’, १९९३, पृ. ८; तथा ‘छन्दोनुशासन’नो अनुवाद, १९९६, पृ. १५१-१५२). त्यां में कह्युं हतुं के ‘सिंहपय’ नाम गूंथाय ते रीतनुं उदाहरणपद्य रचवा माटे हेमचंद्राचार्यने ‘रघुवंश’ना उपर्युक्त पद्यनुं अवलंबन लेवा माटे संस्मरण थयुं, जेने तेमना ‘रघुवंश’ना अनुशीलननुं, काव्यरसना भावकत्वनुं अने तीक्ष्ण स्मृतिनुं सूचक गणी शकीए.

आ वातनुं समर्थन करतुं एक बीजुं उदाहरण हमणां मारा लक्षमां आव्युं. ‘देशीनाममाला’ना छठ्ठा वर्गना ११०मा सूत्रमां नीचेना देश्य शब्दो अर्थ साथे नोंध्या छे :

मंतेल्ल, मयणसलाया = सारिका; मल्हण = लीला; मंधाओ, महायतो = आढ्य; महेड्डो = पंक.

आ शब्दोने गूंथी लईने हेमचंद्रे रचेली उदाहरण-गाथा अने तेनो अर्थ (बेचरदास दोशीना अनुवाद अनुसार) नीचे प्रमाणे छे :

एंतम्मि महायत्ते मल्हंती णव-महेड्डुरुह-णयणा ।

पाढइ मंधाय-वहू मयणसलायापिएत्थ मंतेल्ली ॥

‘जेने सारिका-मेना प्रिय छे एवो ए धनसंपन्न प्रिय ज्यारे आवे छे त्यारे महालती-लीला करती, तथा ताजा कमळनी जेवां नयनोवाळी ए धनाढ्यनी वहू अहाँ सारिकाने-मेनाने पढावे छे.’

आपणने तरत ज कालिदासना ‘मेघदूत’ना जाणीता पद्य (सुशीलकुमार देना संपादन प्रमाणे क्रमांक (८२)ना उत्तरार्धनुं स्मरण थशे :

पृच्छंती वा मधुखचनां सारिकां पंजरस्थां

कच्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥

सारिका वाचक शब्दनो समावेश करतुं उदाहरण रचतां हेमचंद्राचार्यनी स्मृतिमां आ ‘मेघदूत’नो संदर्भ जाग्रत थाय छे तेथी तथा शुरूमां निर्दिष्ट उदाहरणथी तेमनी कालिदासप्रीति प्रगट थती होवानुं आपणे जरूर मानी शकीए ।

‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’ ગત એક અનુપ્રાસની યુક્તિવાલું પદ્ય

હ. ભાયાળી

મેરુતુંગના ‘પ્રબંધચિન્તામણિ’ માં પરમારજા ભોજને લગતી દંતકથાઓમાં એક વાર શિયાળામાં રત્નચર્યા નિમિત્તે નગરમાં નીકળેલા રજાએ એક દેવળની પાસે કોઈ દરિદ્ર માણસને ઠંડીથી રક્ષણ મેળવવા તેની પાસે કશું સાધન ન હોવાથી પોતાનું દુઃખ એક પદ્યમાં વર્ણવતો સાંભળ્યો. પછી રત્ન પૂરી થતાં રજાએ એને સવારે બોલાવીને પૂછ્યું કે તું રત્ને ઠંડીથી થતું દુઃખ વ્યક્ત કરતો હતો, તો તું શિયાળાની યાદ કઈ રીતે સહે છે.

પેલાએ જે કહ્યું તે પદ્ય એક હસ્તપ્રતમાં નીચે પ્રમાણે છે :

શીતત્રાન પટી, ન ચાગ્નિશકટી, ભૂમૌ ચ ઘૃષ્ઠા કટી
નિર્વાતા ન કુટી, ન તંદુલ-પુટી. તુષ્ટિર્ ન ચૈકા ઘટી !
વૃત્તિર્ નારભટી, પ્રિયા ન ગુમટી, તન્ નાથ મે સંકટી.
શ્રીમદ્ ભોજ ! તવ પ્રસાદકરટી ભંક્તાં મમાપત્તટીમ્ ॥

‘શિયાળામાં પોતાની દુર્દશા વર્ણવતો દીનદરિદ્ર કહે છે :

‘મારી પાસે ઠંડીથી રક્ષણ આપનારી ગોદડી નથી નથી સગડી; નથી પવનને પેસવા ન દે તેવી બંધ મઢુલી; નથી સુખટવૃત્તિ, નથી જુવાન, ગોરી પત્ની; નથી ચાવળની ચપટી. ઘડીએક પણ શાંતિ મળતી નથી. મારે ભારે સંકટ છે. ખોંચ પર પીઠ ઘસતાં હું રત્ન ગાલું છું. તો હે મહારાજ ભોજ, તારી કૃપાનો ગજરાજ મારી આપત્તિરૂપી ખેંચડને તોડી પાડો.’

આમ અગિયાર ‘ટી’કાર વાળા પદ્યનું પઠન સાંભળીને ભોજરાજે તેને અગિયાર લાખ દાનમાં આપ્યા.

સંભવ છે કે ‘પ્રબંધ ચિન્તામણિ’માં મળતા આ મુક્તક માટે ‘હનુમન્નાટક’ નું નીચે આપેલું પદ્ય (૩.૨૨) પ્રેરક બન્યું હોય. હતોત્સાહ અમને પ્રસન્ન કરવા રામલક્ષ્મણે દંડકારણ્યમાં રમણીય પર્ણકુટી બનાવી. તેનું આ લક્ષ્મણે કરેલું વર્ણન છે.

एषा पंचवटी रघूत्तम-कुटी यत्रास्ति पंचावटी
पांथस्यैक-घटी पुरस्कृत-तटी संश्लेष-भित्तौ वटी ।

ગોદા યત્ર નદી તરંગિત-તટી કલ્લેલ-ચંચત્-પુટી
દિવ્યામોદ-કુટી ભવાબ્ધિ-શકટી ભૂત-ક્રિયા-દુષ્કુટી ॥

આમાં બાર ટીકાશન્ત શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો છે.

એ પછીનું રામની સ્તુતિરૂપ ૧૧ ટીકાશન્ત શબ્દો વાલું પદ્ય (૩.૨૩) નીચે પ્રમાણે છે :

ત્રીડા-કલ્પ-વટં વિસર્પિત-જટં વિશ્વાંબુજન્માવટં
પિષ્ટાંઢૌઘ-ઘટં ધૃતાંઘ્રિ-શકટં ધ્વસ્ત-ક્ષમા-સંકટમ્ ।

વિદ્યુચ્ચારુ-રુધા વિધૂત-કપટં સીતાધરા-લંપટં
ભિન્નારીભ-ઘટં વિરુણ-શકટં વંદે ગિરાં દુર્ઘટમ્ ॥

‘સિદ્ધહેમ’ના એક અપભ્રંશ દોહાનું અર્વાચીન રૂપાંતર

હ. ભાયાણી

હેમચંદ્રાચાર્યે તેમના વ્યાકરણના અપભ્રંશ વિભાગમાં ઉદાહરણ રૂપે, તેમને ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી જે દોહા આપ્યા છે, તેમાંથી કેટલાક વધતેઓછે રૂપાંતરે ઉત્તરકાલીન જૂની ગુજરાતી-શજસ્થાની સાહિત્યમાં તથા મૌખિક પરંપરાના ચારણી સાહિત્યમાં પ્રચલિત હોવાનું જાણીતું છે ।

મારૂં સિદ્ધહેમ’ના અપભ્રંશ વિભાગના અનુવાદમાં મેં એમાંથી કેટલાંક નોંધ્યા છે.

અહીં તેવા જ એક રસપ્રદ ઉદાહરણ પ્રત્યે હું ધ્યાન ખેંચું છું । સૂત્ર ૪૩૦ નીચે આપેલું ત્રીજું ઉદાહરણ અને તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

સામી-પસાડ સ-લજ્જુ પિડ, સીમા-રુંધિટિ વાસુ ।
પેવિરવિ બાહુ-બલુલ્લડા, ધણ મેલઈ નીસાસુ ॥

‘માલિકની કૃપા, શરમાલ પ્રિયતમ, સીમાડા ભેગા થાય ત્યાં વસવાટ અને પ્રિયતમનું બાહુબલ એ જોઈને પ્રિયા નિઃશ્વાસ મૂકે છે.’

તાત્પર્ય એવું છે કે ઉક્ત પરિસ્થિતિમાં ગમે ત્યારે પતિને યુદ્ધ કરવા જવું પડે અને યુદ્ધમાં તે ખપી જાય.

તસ્તદાન રોહડિયા સંપાદિત 'દુહો દશમો વેદ' એ પરંપરાગત તેમ જ વર્તમાનમાં રચાયેલ દુહાઓના સંગ્રહમાં ક્રમાંક ૩૨ તરીકે આપેલો નીચેનો દુહો ઉપર્યુક્ત દોહા સાથે સરખાવવા જેવો છે :

અરિ નેહા પિયુ બંકડો, સાયધળ હે કુલ્લ-શુદ્ધ ।
હાલો નળદી હેલ્લા, (હવે) અજૈયા કુંવર દૂધ ॥

અર્થ : શત્રુ નિકટમાં છે, પિયુ બંકો-પરાક્રમી છે । અને હું તેની પ્રિયા શુદ્ધ કુલ્લની છું । હે નળદ, ચાલો આપણે કુંવરને બકરીના દૂધથી હેલ્લીએ' ।

તાત્પર્ય એવું છે કે પતિ રણમાં ખપી જશે. પોતે ઝૂંચા કુલ્લની હોવાથી પાછલ સતી થશે । એટલે પછી બાલ કુંવરને બકરીનું દૂધ પાઈને ઉછેરવો પડશે । તો તેને અત્યારથી જ એનો હેવાયો કરી દઈએ, જેથી પાછલથી તેને એ અરુચિકર ન લાગે ।

જૂના દોહામાં નાયિકાનો ડર વ્યક્ત થયો છે, તેને, બદલે અહીં એ ભાવી નિશ્ચિત હોવાનું અને એવી પરિસ્થિતિ પહોંચી વળવા અત્યારથી તૈયારી કરવાનું નાયિકાના વચનો વ્યક્ત કરે છે । આ અર્વાચીન રૂપાન્તરમાં જે ઉદ્દીપન-વિભાવ કવિએ યોજ્યો છે, તે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને તાદૃશ કરીને નાયિકાની વીરતા ઝૂંચા મર્મથી ધ્વનિત કરે છે ।

બીજાં પળ બે દોહાનાં રૂપાંતર એ જ પુસ્તકમાંથી નીચે આપું છું :

(૧) પાડ બિલગી ઝંગડી, સિરુ લ્હસિડ ઝંધસુ ।

તો-વિ કટારડ હથ્થડ, બલિ કિજ્જડ કંતસુ (૪૪૫, ૩)

આંતરડું પળે વળાયું છે, શિર સ્કંધ પર ઢલ્લી પડ્યું છે, પણ તો યે હાથ કટારી ઉપર જ છે : આવા કંથ પર હું બલિદાન રૂપે અપાડું છું (= વારી જાડું છું' ।)

આનું પ્રાકૃત રૂપાંતર મેં 'વજ્જાલમ્મ'માંથી મારા 'સિદ્ધહેમ'ના અપભ્રંશ વિભાગના અનુવાદમાં મેં નોંધ્યું છે. (પૃ. ૧૮૩)

(૨) અમ્મિ પયોધર વજ્જમા, નિચ્ચુ જે સંમુક થંતિ ।

મહુ કંતહો સમરંગણડે, ગય-ઘડ ભજ્જિઝ જંતિ । (૩૧૫, ૫)

આ સાથે સરસ્વાતો નીચેના દુહાનો ઉત્તરાર્થ :

લે ટાકર વિત આપણા, દેતો રજપૂતાંહ ।

ધડ ધરતી પગ પાગડે, આંતર ગીધડીઆંહ ॥

(‘દુહો દશમો વેદ’, ક્રમાંક ૩૬૬)

‘માડી મારા સ્તન વજ્ર જેવા છે, કારણ કે તે સદૈવ મારા કાન્તની સન્મુખ રહે છે, જ્યારે સમરંગણમાં ગજઘટાઓ પણ મારા કાન્ત પાસેથી હારીને ભાગી જાય છે ?

આ સાથે સરસ્વાતો :

શૈલ ધમંકા વ્યોં સહ્યા, વ્યોં સહિઆ ગજ-દંત ।

કઠણ પયોધર ખૂંચતાં, તું કણકણિયો’ તો કંથ ।

(ઉક્ત પુસ્તક, ક્રમાંક ૨૧૧)

‘શત્રુંજયમંડન-ઋષભદેવ-સ્તુતિ’ : થોડી પૂર્તિ

જયંત કોઠરી

મુનિ ભુવનચંદ્રજી સંપાદિત આ કૃતિ ‘અનુસંધાન-૫’માં (પૃ. ૪૦-૪૩) મુદ્રિત થયેલી છે. ત્યાં એના કર્તા વિજયદાનસૂરિ શિષ્ય ‘વાસણા’ (વાસણ ?) સાધુ જણાવેલ છે અને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ તથા ‘ગુજરાતી સાહિત્યકારો (મધ્યકાલ)’નો હવાલો આપવામાં આવ્યો છે.

‘અનુસંધાન-૬’માં મુનિ ભુવનચંદ્રજી આ કૃતિની અન્ય બે હસ્તપ્રતોની માહિતી આપે છે અને સંસ્કૃત ટીકાવાળી પ્રતમાં આરંભે સ્પષ્ટ રીતે વિજયતિલક

ઉપાધ્યાયનું કર્તા તરીકે નામ છે તેથી “જૈન ગૂર્જર કવિઓ” અને ગુજરાતી સાહિત્યકોશ’ની માહિતી પરિમાર્જનનો વિષય બને છે એમ યોગ્ય રીતે જ કહે છે.

પરંતુ આ અંગે થોડી સ્પષ્ટતા અને પૂર્તિને અવકાશ છે :

(૧) ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ (બીજી આવૃત્તિ) भा. ૧, પૃ. ૩૬૩ પર આ કૃતિ ‘આદિનાથ સ્તવન’ એ નામથી વાસણને નામે મુકાયેલી છે પરંતુ भा. ૭ પૃ. ૮૦૪ પર આની શુદ્ધિ આપવામાં આવી છે અને કર્તા વિજયતિલક હોવાનું જણાવાયું છે.

(૨) ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ भा. ૧ પૃ. ૪૬૮ પર ‘આદિનાથ સ્તવન’ વિજયતિલક ઉપાધ્યાયને નામે મળે જ છે. ત્યાં પ્રુશિયન સ્ટેટ લાઇબ્રેરીની ત્રણ પ્રત નોંધાયેલી છે જેમાંની બે સંસ્કૃત અવસૂરિ સાથે છે અને એક ગુજરાતી બાલાવબોધ સાથે. સંસ્કૃત અવસૂરિ વિજયતિલક ઉપાધ્યાયનું કર્તા તરીકે સ્પષ્ટ રીતે નામ આપે છે. (ઉપર નિર્દિષ્ટ શુદ્ધિનો આધાર આ માહિતી જ છે.)

(૩) ઉપરાંત, આ કૃતિની ઘણી હસ્તપ્રતો - વિજયતિલકને નામે જ - લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ તથા હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર, પાટણમાં પ્રાપ્ય હોવાની પણ ત્યાં જ નોંધ છે.

કૃતિની આટલીબધી હસ્તપ્રતો હોવી ને એના પર સંસ્કૃતમાં ટીકા ને ગુજરાતીમાં બાલાવબોધ રચાવા તે બતાવે છે કે કૃતિનું સંપ્રદાયમાં વિશિષ્ટ ને મહત્વનું સ્થાન હતું. આ બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરીને સંસ્કૃત ટીકા અને ગુજરાતી બાલાવબોધ સાથે કૃતિનું સંપાદન કરવાનું, અને એની સાથે પોતાનો અભ્યાસ જોડવાનું કોઈ વિચારે તો એ શ્રમ સાર્થક હશે એમ લાગે છે. ભાષાદૃષ્ટિએ પણ કેટલીક મૂલ્યવાન સામગ્રી એમાંથી સાંપડશે.

(૪) ‘ગુજરાતી સાહિત્યકોશ (મધ્યકાલ)’માં વાસણને નામે આ કૃતિ છે તે ઉપરાંત ‘વિજયતિલક ઉપાધ્યાય’ને નામે પણ આ કૃતિ છે ! (પૃ. ૪૦૧) આનો આધાર, અલબત્ત, પ્રુશિયન સ્ટેટ લાઇબ્રેરીની પ્રતો જ.

૨૧ મે ૧૯૯૬